

Z historie betlémářství na Tachovsku

PhDr. MILOŠ O. RŮŽIČKA, KS PLZEŇ, PRAHA,
PhDr. ANTONÍN DUŠEK, VÚP

(ÚVODEM DO PROBLEMATIKY)

Tachovsko patří vedle většiny území Šumavy a celého Českého lesa mezi oblasti, kde se ve skutečnosti do posledního období zachovala živá betlémářská tradice. Vlastní lidový zvyk stavění jeslí úzce souvisel se začínajícím rozmachem proslulé tamní výroby dřevěného zboží. Kolem pol. 18. stol. dosáhla tato výroba na vesnicích i blízkém okolí Tachova svého vrcholu.¹⁾

Poměrně volný obchod s dřevem a s ním související řezbářství a soustružnictví probudilo v lidových vrstvách kraje právě ty schopnosti a dovednosti, které dosáhly své výtvarné uplatnění také v betlémářství. Bylo to období, které dalo vzniknout regionálně výrazným typům lidových betlémů v celém našem pohraničí. Připomeňme si např. krušohorské a králické betlémy, které na rozdíl od lidového betlémářství na Tachovsku dovedly zajistit jako svérázný obchodní artikl alespoň částečně obživu svým tvůrcům. Na Tachovsku ztratila betlémářská výroba svůj obchodní charakter mnohem dříve a zůstala omezena spíše na domácí potřebu. Souběžně se vyvíjela výroba dřevěných forem pro prýmkáře, obuvnických kopyt, soustružení dřevěných a perletových knoflíků. Toto všechno²⁾ byla ale velmi málo výnosné zaměstnání spojené s podomáckými formami výroby a často i dvanácti-hodinovou pracovní dobou.

V těchto souvislostech připomínáme pro úplnost alespoň založení Odborné dřevařské školy v Tachově v roce 1893 a příchod některých

¹⁾ Jiřina Trubačová st., Tachovsko v pobělohorském období, Sborník OM Tachov 15/1982, 79—80, M. O. Růžička, Perletářství a perletářská výroba na Tachovsku a Výroba dřevěného zboží na Tachovsku, Kulturní zpravodaj města Tachova 1979 ad.

²⁾ M. O. Růžička, Lidové hračky a perletářství na Tachovsku, Zpravodaj města Tachova, březen 1979, 31—33, Perletářství na Tachovsku, Zpravodaj, květen 1979, 32—34.

schwarzwaldských hodinářů v těchto letech, kteří alespoň částečně ovlivnili vývoj řemesla, byl pro tehdejší celkový výtvarně řemeslný charakter tamní řezbářské a soustružnické produkce byl jejich přínos již mnohem zanedbatelnější. Na tyto skutečnosti upozorňuje ostatně mnohem podrobněji Alfréd Karasek-Langer.³⁾

* * *

Podobně jako tomu bylo i v jiných oblastech našeho pohraničí, udržel se téměř všeobecně do 1. světové války a místy až do 2. světové války, na Plánsku i Tachovsku, podobně jako v sousedním Chebsku zvyk stavění jesliček vystřihovaných z papíru a zasazených do mechu na pilinový polštář.

S večerem se tyto jesličky osvětlovaly. Známe je z Halže, Ringelsbergu, Ctiboře, Březí⁴⁾, ale též ze Starého a Nového Sedliště⁵⁾, Částkova, Přimdy a Rozvadova⁶⁾. Tyto jesličky se stavěly zásadně už začátkem Adventu a na Mikuláše k nim byla kladena nadílka, zejména ořechy, cukroví a ovoce. Plody se kladly volně do misky nebo do košíčku. Obzvláště oblíbené byly misky a košíčky ze dřeva nebo pletené z ostřice. Dávat „do punčochy“ byl spíše „panský“ zvyk: u notáře, lékaře, lesníka, kantora atd.⁷⁾. Do punčochy se dávaly především bonbony, ale ani to nebylo pravidlem, protože jsou známy případy mikulášských nadílek u podruhů apod., kdy se sice punčocha za okno pěkně upravila a bohatě nazdobila, ale děti v ní našly pouze brambory a kousky uhlí.⁸⁾

Osvětlování jesliček obstarávaly většinou svíčky umístěné před vlastní scénou nebo na drátěném stojanu, sklenutém v oblouku nad betlémem. Jindy to zase byly malé elektrické žárovky kolem obrazu sv. Jana Nepomuckého a nastalo nainstalovaného drátěného oblouku nad betlém, jak jsme je našli ještě v roce 1979 v bývalé obecní kapli v Újezdě pod Přímdou. Je nám známé i olejové osvětlení sadou barevných skleněných kalíšků s plovoucími knoty.⁹⁾

³⁾ Alfred Karasek-Langer — Josef Lanz, Krippenkunst in Böhmen und Mähren vom Frühbarock bis zur Gegenwart. N. G. Elwert Verlag Marburg 1974, s. 59.

⁴⁾ Hals, Ringelberg, Stiebenreuth, Pirkau. Karasek, c. d. s. 52.

⁵⁾ Alt und Neu Zedlich, rodiny Rottova, Watzkova, Wolfova a d. v N. Sedlišti. (Neu Zedlich), Standfestova ve St. Sedlišti (Alt-Zedlich), etnografický výzkum 1980.

⁶⁾ Ebenhöhovi, Müllerovi ad., výzkum 1980, srpen.

⁷⁾ Anne-Marie Müller, 89 let, N. Sedliště, prosinec 1980.

⁸⁾ A. M. Müller(ová), prosinec 1980, N. Sedliště, dále též Joseph Babeck, nar. 1910, bývalý učitel ve třicátých letech v Lestkově, výzkum 1980, září.

⁹⁾ Rodina Watzkova a Zemanova v Boru u Tachova apod.

Z okolí města Plané a nejbližších lokalit např. Brodu nad Tichou, máme zachováno pouze několik stručných zpráv dokládajících existenci papírových betlémových figur.

Přítom samotné město Planá s nejbližším okolím bylo jedním z nejdůležitějších západočeských betlémařských center a ve městě samotném známe jedinou společnost přátel betlémařství. Byl to zcela oficiální zájmový spolek tzv. Verain für Krippenfreunde, který sdružoval zájemce celého tehdejšího Chebska a Ašska. Činnost tohoto spolku, o kterém se zmiňuje A. Karasek-Langer¹⁰⁾ se ale mnohem více než na historické bádání zaměřovala na propagaci a rozšiřování popularity stavění jesliček v kraji.

Karasek se navíc domnívá, že absence hlubších historických zájmů členů tohoto spolku i jeho vedení do jisté míry zavinilo, že se sice na jedné straně rozvíjela tehdejší betlémařská práce, ale na druhé straně se nikdo nestaral o záchranu a podchycení starých, ručně malovaných barokních a pozdějších biedermeierovských jeslí. O existenci těchto jeslí svědčí bohužel pouze ojedinělé nálezy na půdách tamních měšťanských domů, které připomíná opět A. Karasek, a které M. O. Růžičkovi svého času osobně dokladoval dr. Ludwig Maresch.¹¹⁾

Každopádně jsou tyto doklady svědkem oblíbenosti kreslených, dodatečně kolorovaných, či malovaných figur na tlusté lepence charakteristického, žlutavě-šedivého zabarvení. Figury bývaly mnohem větší než dřevěné řezané figurky ostatních místních jeslí. Je možné je pro názornost přirovnat k lodhěfovskému betlému, který M. O. Růžička objevil v rámci terénního etnografického výzkumu bývalé Jihočeské pobočky NSČ při ČSAV v roce 1968.¹²⁾

Na zadní straně byly figury vyztuženy většinou plochým borovým štípem, na spodním okraji zahroceným tak, aby se pohodlněji zapichovaly do mechu nebo jiného vhodného podkladu. Figurku podobně

¹⁰⁾ Karasek, c. d.: Dabei war Plan eines der Krippenzentren mit dem einzigen Verein der Krippenfreunde des Egerlandes. Die Krippenerneuerung aber war dem Praktischen, Gegenwärtigen, der Propagierung ihrer Ideen und Schöpfungen so stark zugewandt, dass sie für den historischen Werdegang ihrer Krippen keinerlei Interesse zeigte. Weil man die Ausschneidebogen-Krippen verchatete, kümmerte man sich auch um die Reste noch vorhandener handgemalter Barock- und Biedermeierkrippen nicht. Weil man alles Bewegliche als unpassend aus seiner Krippe eliminerte bemühte man sich auch nicht um die alten mechanischen Krippen Plans., In dieser Gefahr befanden und befinden sich alle Krippenvereine, die sich sonst mit liebenswertem Eifer für die Krippenidee einsetzen und aus der Geschichte der Weihnachtskrippe gar nicht wegzudenken sind.“

¹¹⁾ Universitätsbibliothek Salzburg, Universitätplatz I., Salzburg, červen 1967.

¹²⁾ M. O. Růžička, Jihočeské betlémařství a lodhěfovské jesličky, Národopisné aktuality 3—4, 69, 241—242, obr. přílohy.

tak jako jinde¹³⁾ napřed narýsovali tužkou nebo olůvkem, vyřízli a teprve potom malovali. Používalo se práškových barev, které se po speciálním rozetření na kameni rozdělávaly s klišem a vodou. Tedy způsob všeobecně známý i jinde¹⁴⁾. Mnohem menší papírové figurky takto zapichovali do mechu mezi okna stavení např. v Hošťce ještě za našeho výzkumu v roce 1980 v rodině Höfnerových¹⁵⁾. Podobné figurky vyhodila dětem na hraní též H. Rottová v Novém Sedlišti na podzim r. 1981.¹⁶⁾ Karasek dále uvádí¹⁷⁾, že se našly na půdě jednoho domu v Plané malé malované jesličkové kulisy, které maloval patrně plánský malíř Schmidt.¹⁸⁾ Nevíme ale samozřejmě který, respektive kterému Schmidtovi z tuctu známých plánských schmidtovských malířů můžeme autorství zmíněných kulis připsat.¹⁹⁾ Domníváme se shodně s Karaskem, že se jedná o dílo Jana Ondřeje Schmidta z Plané, který organizoval, inscenoval a osobně režíroval pašijové hry v letech 1762, 1763 a 1770. Víme o něm navíc, že byl vskutku nadaný a zdatný malíř.²⁰⁾

Ve Stříbře a okolních vesnicích se mezi okna nestavěly betlémy, ale tzv. „Weihnachtsgärten“ (vánoční zahrádky) s nejružnějšími scénami včetně pohádkových.²¹⁾ Na Horšovskotýnsku se tyto scény nazývaly „Jägeri oder Schäferi“ (myslivost nebo pastýřství), tedy velmi výstižně. Ve Stříbře nejenom „Weihnachtsgärten“ jak jsme uvedli výše, ale také „Weihnachtsmärchen“ (vánoční pohádky).²²⁾ „Jägeri oder Schäferi“ nazývali tyto scény v Ronspergu, kde dokonce bývalo zvykem postavit i výřez krajiny se skalami a domečky. Karasek upřesňuje, že se zde používaly jak dřevěné, tak hliněné figurky.²³⁾ My dodáváme, že to byly hliněné figurky buď lisované do dřevěných kadloubků nebo modelované v ruce. Výřez krajiny s domy Karasek rovněž nijak pro Stříbro nepřipomíná, přesto, že víme, že v mnohých oknech byly přisvěcovány i hornické scénky se štolami, vozíčky, rumpálky a domky. Skála se formovala z klíženého papíru.²⁴⁾

13) Srvn. Lodhéřovský betlém, výzkum z r. 1968, a d.

14) Jihočeské betlémářství a lodhéřovské jesličky, c. d.

15) Emil Höfner, Hošťka č. p. 23, prosinec 1980.

16) Našel jsem již jenom rozmočené zbytky figurek na zápraží.

17) Karasek, c. d. s. 50.

18) Thieme-Becker, Anm. 184, Bd. 30, 145 ff.

19) Karasek s. 50.

20) Srvn. též Michael Urban, Das Passionsspiel in der Stadt Plan. In: Mitt. d. V. f. Gesch. d. D. i. B. 36 (1898), 48 ff. Dále též Josef Lanz, Sudetendeutsche Krippenlandschaften vor und nach der Vertreibung. In: Jb. f. ost. Vk. 5 (1959/60), 163. O této problematice píše podrobněji ostatně i sám prof. Alfred Karasek-Langer, Volksschauspiel und Volkstheater der Sudetendeutschen, Gräfeling 1960, 59.

21) Babeck, záznam z června 1980 a d.

22) Srvn. Karasek, c. d., dále etnografický výzkum 1980. Název „Weihnachtsmärchen“ Karasek nepřipomíná.

23) Tamtéž, c. d.

24) Emil Höfner, nyní Hošťka 23 a další. Etnog. výzkum 1980.

V souvislosti s touto vánoční výzdobou oken ještě připomínáme, že v řadě vesnic v okolí Tachova a Plané se na Velký pátek, zejména při místních procesích, rovněž osvětlovala okna pyramidami ze dřeva nebo drátků se světelnými oblouky, jak tomu bývalo o vánocích v Krušnohoří.²⁵⁾ My jsme velkopáteční světelné pyramidy zaznamenali v Halži, Pavlově Studenci, Starém i Novém Sedlišti, Brodu nad Tichou, Vysokém Sedlišti a v Kočově.²⁶⁾

V Teplé bylo možné ještě ve 30. letech najít tyto jesličky za okny těch nejchudších lidí, a to v přízemních domcích Kozí ulice.²⁷⁾ U Rottů a Wolfů v Novém Sedlišti zářily jesličky dle sdělení Hilde Rottové²⁸⁾ ještě ve 40. letech tohoto století.

Výjimečně byly jesle stavěny také do výloh krámů, podobně jako ve Všeborovicích a Stanovicích u Karlových Varů²⁹⁾, a v některých obcích na Chebsku³⁰⁾. Řezník Wolf v Novém Sedlišti je stavěl nejenom do oken, ale i do výlohy svého krámku ještě v roce 1937 a 1938.³¹⁾

* * *

Na Tachovsku, zrovna tak jako všude jinde, se zvyk stavění jeslí velmi rychle rustikalizoval a s probíhajícím zlidověním zároveň mohutněla vrstva lidových malířů. Jesle tedy malovali nejen malíři fresek, kostelních, zámeckých i měšťanských obrazů, ale i malíři nábytku a pokojů. Rovněž učitelé, písaři a v neposlední řadě i řemeslníci nejrůznějších profesí a zemědělci se podíleli na výzdobě jeslí.

Alfred Karasek-Langer uvádí pro rodné město Dollhopfovo, tedy Tachov, existenci zbytků ručně malovaných papírových figur.³²⁾ Nejstarší jsou cca 30 cm vysoké papírové figury, malované silně ztmavělou olejovou barvou, připisované buď přímo Dollhopfovi nebo jeho žákům, ale též Maurusu Fuchsovi, který kolem roku 1780 namaloval a postavil známé tachovské františkánské jesle. Jiní tamní malíři malovali zase vyřezávané prkenné figury, podobné těm, které jsme objevili v roce 1976 na půdě fary v Hrádku u Znojma.³³⁾ Je důležité se zde zmínit o tom, že okruh působnosti těchto původně církevních ma-

25) Karasek, c. d. s. 52.

26) Srvn. archiv etnografického výzkumu, 1965, 1980 a 1982. Poslední majitel novosedlištského zámku, von Mattausch, je rozsvěcoval pravidelně v oknech do haly v prvním patře průčelí dnešní budovy správy Polesí N. Sedliště až do 2. světové války. Hilde Rottová, etnogr. výzkum, c. d. a další.

27) Karasek, c. d. s. 52.

28) Výzkum 1980.

29) Karasek, c. d. s. 53, Schobrowitz, Donawitz.

30) Tamtéž.

31) Výzkum duben 1965.

32) Karasek, c. d. s. 49.

33) Výzkum červenec 1976. Jednu z typických tamních figur mám v soukromé sbírce v Praze. [Dr. M. O. Růžička].

lířů se mimo kultovní místa, to jest kostely, kaple apod., rozšiřoval i na místní šlechtu, majitele tamních skláren a sklářských hutí a bohatší měšťany. V pozdější fázi se setkáváme s menšími, asi 8—15 cm vysokými biedermeierovskými figurkami, které jsou malovány vodovými barvami na tenčí kartón a pocházejí od skutečně lidových malířů — učitelů a písařů, kteří též pro širší lidové vrstvy psali a malovali modlitby.

V sousedním městě Boru (Haid) se nacházely zase jesle, jejichž některé figurky pocházely od proslulého lidového malíře Josefa Mayera a jiné zase od Václava Holtera, který pocházel z Hazlova u Aše. O jeslích Mayerových, které se dochovaly z obsáhlejšího Mayerova díla téměř neporušené a které byly dokončeny v roce 1815, uvádí A. Karasek, že „později putovaly do Buchenlandu“.³⁴⁾

Zvláště některé z torzovitě dochovaných komplexů jeslí tohoto okruhu, bohužel, opět dnes již od nezjistitelných autorů, jsou velmi půvabné: malba je upřímná, až naivní, bez jakýchkoliv rušivých stop profesionální manýry.

K těmto výtvorům se řadí figury, malované malíři nábytku, které jsou ovšem pochopitelně na rozdíl od předchozích často silně poznamenány manýrou řemesla, což je ostatně zcela logické. Karasek je uvádí povšechně a nerozlišuje je. My zde rozlišujeme dvojí typ figur — jednak papírové, méně početnější a jednak mnohem početnější dřevěné.

Z Tachova a okolí jsou známy též malby betlémů a betlémových figurek akvarelovými barvami a pastelkami na kreslicím papíru, ke kterým často předlohou posloužil kalendář, nebo ilustrovaný časopis.³⁵⁾

Klademe si otázku autorství těchto figurek i betlémových celků. Shodně s A. Karaskem a na podkladě závěrů ze sběru vzpomínek starousedlíků³⁶⁾ se domníváme, že naprostou většinu z nich vytvořili dělníci a penzisté bývalé tachovské c. k. Tabákové továrny.

Jedním z posledních dozvuků tamní starobylé betlémářské tradice byl jesličkový oltář, jehož autorem byl tachovský rodák prof. Rudolf Bötcher, který před vánoce roku 1930 daroval tachovskému městskému farnímu chrámu. V Bötcherově osobě se zde chopila tradice živá, současná výtvarná tvorba s návazností na tehdy dosud živou betlémářskou tradici.

³⁴⁾ „Eine um 1815 geschaffene Mayer-Krippe wanderte später nach dem Buchenland ab.“, Karasek, c. d., pozn. č. 286 publikace.

³⁵⁾ Karasek, c. d. 49.

³⁶⁾ Karasek, c. d. s. 49 a etnogr. výzkum 1966, 1980, 1965, 1982.

Z významnějších betlémových souborů v blízkém okolí města Tachova je nezbytné připomenout také jesle ze zámecké kaple ve Starém Sedlišti.³⁷⁾ Starší občané, kteří osídlili obec hned v prvních poválečných letech dodnes vzpomínají na jesle, které byly stavěny každoročně po obou stranách oltáře v zámecké kapli tak, že ústřední scéna byla situována na pravou stranu. Podružnější figurky se stavěly na stranu druhou. Jednalo se o dokonalé, realistické, polychromové dřevorezby, cca 35 cm vysoké. Betlém se stavěl na upravená prkna tak, že se na ně položil mech a smrkové větve a teprve potom se instalovaly figurky. Betlém měl prý též malované pozadí, pravděpodobně na plátně. Stavěl se až do roku 1950 zásluhou správce tehdejšího statku Mittwalského, který jej zpřístupňoval veřejnosti. V letech 1945 až 1947 za správcování prvního národního správce Otty Millera byl betlém i s kaplí nepřístupný.

Domníváme se, že se jednalo o dílo Rumlerovo, neboť tento malíř a řezbář zhotovil též korpus Kristova ležícího těla pro Boží hrob téže zámecké kaple.³⁸⁾ Po roce 1950, kdy zámek s kaplí převzalo do správy místní JZD se o Boží hrob a betlém přechodně starala rodina Vitternova, ale již po roce 1953 se tyto řezby nenašly.³⁹⁾

Pro stříbrské betlémáře bylo typické, že se snažili vkomponovat do svých betlémů panorama stříbrského údolí s horním městem nebo alespoň jeho některé motivy a scenérie. Úsilí o vkomponování prvků rodné krajiny je vlastní jak Němcům, tak Čechům. Nejvíce se projevilo v obrovských jeslích stříbrského horníka a městského hrobníka současně, Münnicha Pepa.⁴⁰⁾ Na tyto jesle upozorňuje i A. Karasek-Langer, ale opět zde naprosto nedoceňuje upřímnou a doslova kouzelnou lidovost autorovu.⁴¹⁾ Münnichu Pepovi se zde podařilo doslova vykouzlit stříbrské panorama s poměrnou částí vlastního okolí a dvěma drtírnami rudy. Z městského parku vedl cestu přímo do betlémské stáje. Byly to samozřejmě jesličky mechanické (mechanische Krippe), podobně jako ostatní stříbrské jesličky, které byly doslova v každé rodině. Stříbrští betlémáři byli doslova mistry svého řemesla a z betlémářské praxe nevyšli ani v posledních letech před 2. světovou vál-

37) Na jeho místě dnes stojí samoobsluha smíšeným zbožím Jednoty Tachov. Zámek byl rozbořen roku 1957.

38) Dle osobního sdělení PhDr. Ludwiga Maresche z června r. 1967 při studijním pobytu v Universitätsbibliothek Salzburg, Universitätsplatz I., Salzburg, Österreich. Srvn. též v roce 1980 dopis č. 57/dr. M. os. ar.

39) Etnografický výzkum červen 1965, říjen 1982.

40) Weschta, Wilhelm, Mieser Volkskunst: Weihnachtskrippe. In: Heimatbrief für die Kreise Mies und Pilsen, 1935, s. 330, 336.

41) Tamtéž, c. d. 59.

kou. Mnozí z nich se po roce 1945 věnovali výrobě betlémů jako vedlejšímu způsobu své obživy i za hranicemi Československa.⁴²⁾ Mnohé prvky stříbrské výroby i výzdoby mají mnoho společného s výrobou betlémů v Krušnohoří — zejména techniku asambláže (tj. spojování rozličných druhů materiálů v jediný celek). Máme zde na mysli používání křemene, leštěnce olovnatého a kyzu železného při výrobě skalního terénu⁴³⁾ a zcela specificky místní způsob využití jalovcových větviček, ze kterých se vyráběly stromečky. Zajímavě členěné hlízy a kořeny této kosodřeviny posloužily k výrobě skla a terénu. Rovněž se používalo zduřelých jalovcových kmínků, zejména spodních částí u kořene.

Tímto způsobem a z těchto uvedených materiálů se stavěly jesličky rovněž ve Zlatém Potoce, Staré Knížecí Huti, České Vsi a dalších obcích.⁴⁴⁾

Přesto, že se stavění betlémů na Stříbrsku vyznačovalo určitými shodnými rysy, nepřevládá zde nikdy pouze určitý styl výtvarného a řemeslného rázu tvorby, který by vytlačil ostatní. Proto také zůstala tato oblast betlémářství až do posledního období ušetřena manýrismu. Rovněž obnovení betlémářské tvorby na přelomu století nepřineslo žádné podstatnější změny kromě toho, že období po 1. světové válce znovu vzbudilo zájem o stavění jeslí, který po roce 1900 silně poklesl. V těchto souvislostech připomínáme jesličkovou výstavu v roce 1937, která shromáždila celkem 38 exponátů a poskytla tak zajímavý průřez stříbrskou betlémářskou tvorbou.⁴⁵⁾

* * *

O zlidovění jesliček se na Tachovsku postarali zejména poustevníci ivanité u sv. Apoleny na Přimdě, u sv. Petra v Doubravě a sv. Anny v Pořejově. A Karasek připomíná⁴⁶⁾, že poustevníci v uvedených poustevnách byli známí jako jedni z prvních výrobců betlémů a že mimo vlastní betlémy šířili tzv. ostatní lidovou řezbářskou produkci, zejména sošky do výklenků stavení, na pouti apod. Rovněž jsme dobře informováni o úsilí mnoha dalších poustevníků Bratrstva ivanitů stavět jesle.⁴⁷⁾

42) Karasek, c. d. s. 59

43) C. d. s. 60.

44) Goldbach, Altfürstenhutte, Böhmischdorf. Informátor: Oberstudienrat Dr. Wilhelm Weschta, Forchheim/Ofr., September 1959, též Emil Höfner, Hořka 23, srpen 1980 ad.

45) Der Krippenfreund, Innsbruck, Spätherbst 1938, ohne Nummerangabe, 46. — Bericht über die Krippenschau in Mies 1937 von Dr. Langer, Pilsen.

46) C. d. s. 55.

47) Tamtéž, c. d.

Řezba jesličkových figur se připisuje také bratrům Griegerovi a Johannesovi Trägerovým, kteří působili v Tachově. Johannes Träger je navíc pokládán za zakladatele tohoto povolání v místě, jak uvádí A. Karasek⁴⁸⁾. S tímto však nemůžeme souhlasit, neboť se jedná o nepodložené tvrzení, ale každopádně je prvním historicky prokázaným představitelem tohoto umění v místě. Je se svým bratrem Griegerem doložen v Tachově v letech 1712—1740⁴⁹⁾. Prvním doloženým jesličkovým řezbářem je Lichtenecker z Boru. Jedny z jeho jesliček, které vyřezal někdy před rokem 1800 z lipového dřeva, se nacházely až do roku 1935 v majetku rodiny borského občana Františka Füschna. Víme o nich, že měly rozměry 300×100 cm a obsahovaly celkem 50 figur, jejich výška se pohybovala kolem 22 cm. Byly to jesličky také pozoruhodné ikonograficky — vyloženě z národopisného hlediska. Mezi figurkami bylo možné najít potulné chebské hudebníky s harfou, kteří ještě na konci minulého století hrávali po hospodách v okolí Boru a Tachova, dále dudáči a klarinetisté, čili typická místní chodská muzika, která v kraji přežívala velmi dlouho⁵⁰⁾. Vedle obligátních nositelů darů zde byl kůžičkář se zaječími nožkami, služebná s hrncem mléka a honec osla, který měl na bocích připevněny dva koše z drůbeží. Obzvláště citově zde působila zajímavě řezaná figurka matky, která klečíc podávala své dítě Ježíškovi. Rovněž figurky Tří králů byly zvláště pěkné. Celkově možno tuto řezbu charakterizovat jako blokovou, ale oblých, hladkých forem, takže figurky vypadaly nejenom mohutně, ale téměř podsaditě. Pozadí a terén scény byl velmi podobný stříbrským betlémům a navíc zde byly použity voskové drůzy.⁵¹⁾

Z ostatních tvůrců jeslí je nutné uvést alespoň dvě nejvýznamnější tachovské řezbářské rodiny — Rumplerovu a Standfestovu. Johan Rumpler (1807—1876), kloboučník a řezbář, vytvořil roku 1870 chrámové jesle pro kostel sv. Anny v Pořejově. Jeho syn, rovněž Johan Rumpler, do těchto jeslí vyřezal scénu Poslední večeře Páně. Za stolem sedí všech 12 apoštolů v čele s Kristem a jsou vytvořeni v životní velikosti. Toto výtvarné dílo patří dnes k majetku Okresního muzea v Tachově⁵²⁾. Johan Rumpler mladší vyřezal pro Tisou na Děčínsku,

48) C. d. 55.

49) Srvn. Köferl Josef: Der politische Bezirk Tachau. Eine Heimatskunde für Haus und Schule. Tachau 1890.

50) Srvn. též M. O. Růžička, Ikonograficky cenné plastiky lidových hudebníků z 19. století z oblasti Jindřichohradecka, Výběr 12, 1975, 4, 259—260, 2 ilustrace.

51) Informátor: Páter Anton Füssl, Kloster Schönau im Taunus, März 1963. „Die Krippe musste daheimbleiben, wurde jedoch anlässlich einer tschechischen Krippenausstellung um 1955 in Tachau vergeblich gesucht.“

52) Srvn. Thieme-Becker, Anm. 184, Bd. 29, 206.

Hazlov, Staré Sedlo, Milíře a Halži několik pozoruhodně ztvárněných plastik a betlémů⁵³). Jeho betlémové figurky byly maxim. 50 cm vysoké anebo menší. Jeho mladší bratr František, který se stal akademickým malířem a profesorem Vídeňské akademie, uplatnil ve svém tzv. pouťovém cyklu v kompozici i modelaci postav stejné podněty, které mají své kořeny v rodinné tradici výroby a stavění jeslí.

Ve františkánském kostele v Tachově stály jesle, vyrobené školním pomocníkem a řezbářem Josefem Standfestem nazývaným „Schwaben Pepp“. V tomto kostele jsou známy také jesličky malované olejovými barvami na vyřezávaných prknech od neznámého autora a ručně malované lepenkové figury jeslí Mauruse Fuchse. Celá řada jesliček Schwaben Peppových byla rozptýlena po mnoha tachovských měšťanských rodinách⁵⁴). Jeho syn, František Standfest, se stal sochařem a pokračoval v tradici své rodiny v Bavorsku. Jedny z jeho posledních jesliček stojí dnes ve farním kostele v Innig Ammersee. Rodina Standfestova ze Starého Sedliště⁵⁵) se domnívá, že Standfestové pracovali také pro zámek ve Starém Sedlišťi, což nemůžeme potvrdit a proto bereme tento údaj pouze jako neověřenou tradici⁵⁶).

Na Tachovsku existovala ještě celá řada dalších, méně významnějších řezbářů betlémů, např. Josef Ekhard, Josef Eberhard, zvaný též „Gottl Pepp“, Neubauer z Tachova, Josef Facht z Broumova, Schmalholz z Vítkova, Ziegler z Velkých Dvorců, František Weigl a Karel Brunner z Pavlova Studence, Willi Angermann z Labutě a bratři Paul a Andreas Speirelingové z Boru⁵⁷).

Zcela zvláštní pozornost si zaslouží autoři mechanických jeslí, Josef Sutter a Josef Brunner, kteří navázali na tradiční tachovské soustružnictví dřeva ve spojení s tradicí mnohem starších pohyblivých figurek, které zhotovovali místní puškaři, hodináři, nebo výrobci flašinetů — tzv. kolovrátků.

Podobné motivy bylo možno nalézt i v některých jeslích Müllero- vých, např. na betlémě s pohyblivou ústřední scénou z Částkova⁵⁸). Müllerovy mechanismy byly bezesporu ovlivněny výrobcem flašinetů

⁵³) Blau, Josef: Böhmerwalder Hausindustrie und Volkskunst. Prag 1917, 1. Teil: Wald und Holzarbeit, 251 str.

⁵⁴) Srvn. též terénní výzkum: informátor: Franz Standfest, Inning am Ammersee, September 1959.

⁵⁵) Výzkum srpen 1980.

⁵⁶) Srvn. též Blaha, Johann, A.: Bildhauer Franz Standfest — 65 Jahre. In: Volksbote, Ausgabe für Sudetendeutsche, 15, [1963], Nr. 44, 8.

⁵⁷) Karasek, c. d. s. 61—62.

⁵⁸) Etn. výzkum 1965, duben.

Johannem Bockem z Milířů. Víme, že sám Brunner již před 1. světovou válkou zhotovoval pohyblivé svaté scénky pro větší nástěnné, nebo stojací hodiny⁵⁹). V těchto scénkách se figury nejen simultánně pohybovaly, ale navíc byly jejich pohyby časově rozvrženy tak, že celá scéna byla v postupném, jednotném a navíc souměrném pohybu. V depozitáři Okresního muzea v Tachově jsou uloženy exempláře těchto hodin se scénkou, která si zaslouží zvláštní pozornost⁶⁰). Zhotovitelem figurek bude pravděpodobně výše zmíněný Brunner, ale pro nedostatek srovnávacího materiálu nevyklučujeme ani autorství Johana Bocka.

Vraťme se ale ještě k Sutterovým jesličkám, jejichž nevalné zbytky se podařilo zachránit tachovskému farnímu úřadu Československé církve husitské. Po jejich zběžné prohlídce v roce 1982 jsme zjistili, že by z nich ještě dnes bylo možno sestavit dostačující mechanizovaný komplex. Byly to již velké jesle, zapojené na elektroinstalaci a byly vystavovány v místnosti k tomu určené. Dodnes žijí v podvědomí starých lidí⁶¹), kteří na ně s dojetím vzpomínají jako velikou nádheru a také div techniky⁶²). Nebude proto na škodu vysvětlit, jak se vyvíjel děj této složité mechanické scény. Pro lepší názornost jsme jednotlivé etapy očíslovaly tak, jak šly za sebou:

1. fáze: Na dvou pásech cest se daly do pohybu figurky, které se potom potkávaly.
2. fáze: Pastýř, sedící na kameni, nasadil k ústům roh, dvakrát zatroubil a ustal. Zpod zadní skalní stěny přicházel chlapec kráčel kolem stáje, otevřel si dvířka ve stěně a odešel.
3. fáze: V jesličkách se začal pohybovat Ježíšek. Hlava a ruce se docela realisticky pohybovaly, jakoby do nich vstoupil život. Marie a Josef se starali o děťátko, nakláněli se nad jeslemi a jejich postavy byly střídavě osvětlovány barevně tónovanými světly.
4. fáze: Do pohybu se dal větrný mlýn, roztočilo se i kolo vodního mlýna a dal se do pohybu třpytivý potůček.

⁵⁹) Tirwick Hans: Heimische Krippenkünstler. In: Mitt. f. Heimatbildung und Heimatforschung, Beilage zur „Deutschen Heimat“. Plan bei Marienbad, Jg. 1928, 12, 94 s. — též Lanz, Anm. 293, 172 s.

⁶⁰) Zejména materiálové asambláže, hraničící s projevy naivistů v tom velmi dobrém slova smyslu.

⁶¹) Etn. výzkum 1980.

⁶²) Doslova Hilde Rottová, N. Sedliště a další, srpen 1982.

5. *fáze*: Když se Ježíšek pohnul, zamával anděl nad stájí křídly a pozvedl stuhu s nápisem „Gloria“.
6. *fáze*: Teď přišla na řadu nejoblíbenější část mechanické produkce a také, jak dobře ze vzpomínek víme, diváky dodnes nejvzpomínanější. Světlo v místnosti pohaslo, vycházel měsíc, který prosvítil mraky, ve městě a v obou mlýnech se v oknech rozsvěcela světla.
7. *fáze*: Na nebi se staly všechny hvězdy díky světelnému elektrickému efektu viditelnými.
8. *fáze*: Andělé zvěstovali troubením na roh Svatou noc. Na cestu, po které předtím chodil chlapec, přicházel nyní pastýř s rozsvícenou lucernou. Josef, Marie a Ježíšek se začali pohybovat, na nebi se rozsvítila Jitřenka, zvony zvonily a všechny ostatní figurky se jako na povel daly do pohybu a spěchaly směrem k ústřední scéně. Na obloze se zatím rozsvítil nápis: „Sláva budiž Bohu na výsostech“. Potom opět zmizel měsíc, po něm Jitřenka a další hvězdy, ztemnilo se opět město a mlýny se ponořily do šera.

Když konečně potemněl celý betlém, v místnosti se znovu rozsvítilo a také ustala hudba, která doprovázela toto představení. Mechanický pohon celé scénky obstarávala mechanická ocelová pera a speciální elektroinstalace s třinácti světelnými přepínači⁶³). Z dnes fungujících betlémových celků je obdobný betlém jindřichohradecký z pomezí stáletého styku dvou kultur — české a německé⁶⁴).

Těmito jesličkami a především jejich produkcí vyvrcholila na Tachovsku poslední vlna zintenzívnění betlé mářské tvorby po roce 1900, kdy podobně jako ve Stříbře a jeho okolí začala opět stoupat jejich obliba. Ta byla i v tomto období jejich vývoje ve zdejším kraji natolik intenzívní, že místní řezbáři, kterých bylo poměrně dost, nestačili uspokojovat poptávku. Proto si museli výrobci různě vypomáhat, např. importem cizích figurek.

Tento import si mimo jiné vybavujeme v souvislosti s Pavlovým Studencem. Pavlův Studenec byl typickým střediskem perleťářské výroby v kraji a Pavlovostudenečtí po několik desítek let přecházeli hranici, aby pracovali v bärnauské perleťárně. Přitom se v Bavorsku zásobo-

⁶³) Anm. 346, též Karasek, c. d.

⁶⁴) Miloš O. Růžička, Jindřichohradecké jesličky, Jindřichův Hradec 1967.

vali charakteristickými markredwitzkými hlíněnými figurkami zvanými „Loammandl“, které byly zhotovovány v dílně hrnčíře Meyera. Dodnes je tam formuje, pálí a maluje dnešní provozovatel W. K. Meyer⁶⁵). Figurky putovaly v kapsách perleťářských dělníků jako pašované zboží do Čech a oživily tak mnohé betlémy v Pavlově Studenci i jinde. Karasek uvádí⁶⁶), že vyřezávané dřevěné figurky si Pavlovostudenečtí opatřovali dokonce až z Krumlovska.

Můžeme říci, že i tyto markredwitzké „Loammandl“ žily až do posledního období a patřily k závěru původní betlémařské tradice v kraji. Původní zdůrazňujeme proto, že tato tradice končila 2. světovou válkou. Po roce 1945 se v rámci sféry tradiční tachovské výroby dřevěného zboží pokusilo sice několik desítek lidí opět o vyřezávání figurek a stavbu betlémových komplexů, ale spíše jenom pro vlastní potřebu nebo užší okruh svých známých. Tam, kde byl učiněn pokus vyrábět jesličky pro obchod, výroba záhy ztroskotala. Výrobci zapomněli, že již nelze navázat na dřívější situaci v odbytových oblastech, protože válka mnohé změnila a existoval též jiný vkus. Místní jesličky nebyly navíc dosti „nadčasově primitivní“, aby byly schopny slavít úspěch, tak jako např. krušnohorské soustružené nebo vyřezávané figurky. Ty i po válce svým výtvarným zpracováním vyhovovaly nastupujícím psychosociálním, výtvarným i obecně estetickým konvencím.

Na tradiční místní betlémařství se tedy po roce 1945 až na výjimky nenavazovalo. Podobným způsobem jsme našli jednotlivce, kteří si pro domácí potřebu dále řezali figurky. Nejednalo se ale o vytváření a stavění betlémů nových, ale spíše o udržování starých zděděných betlémových celků. Mimo běžné opravy se vyřezávaly pouze chybějící figurky. Takto figurky dořezával ještě otec E. Höfnera z Hošťky⁶⁷). O dořezávání figurek se pokoušel i sám Emil Höfner v Hošťce. Chybějící ručičky dořezávala a lepila také A. Müllerová z Nového Sedliště⁶⁸) a otec novosedlištského polesného Čížka⁶⁹).

Inspirování bohatou místní betlémařskou tradicí, ale zcela v souběžných tendencích, navazují na betlémařskou tradici v dnešní době manželé Machovi z Klíčova. Jedná se sice o tvorbu profesionální, ale tradičně spojující reálno s vysněným ireálnem v jeden celek. Mnohem

65) Karasek, c. d. 194.

66) C. d., tamtéž.

67) Etnogr. výzkum 1980.

68) Karasek, c. d.

69) Výzkum 1967.

tradičnější ve formálním projevu zpracování jsou zcela nepoučení řezbáři, o kterých se zmiňujeme v následujících řádcích.

Ještě v šedesátých letech vyřezával betlémové figurky Václav Zeman z Karlína u Planě⁷⁰). Vhodné dřevo nacházel přímo v lese za chaupou. Doma na zápraží a v kůlně je sušil a na rámové pile z něho řezal profily. Takto nařezané špalíky už opracovával pouze dlátky a nožem. Betlémy začal vyřezávat už za svého služebního pobytu v Žatci. Tam také vyřezal svůj největší betlém — padesáticentimetrové figury Josefa, Marie a dítěte ve chlévě a také oslíka, kravičku a pět oveček s osmi pastýři. Betlém včetně barevné polychromie dokončil před vánoce roku 1951 a pracoval na něm ve volných chvílích po celý rok. Hotovou řezbu z čistého dřeva lakoval bezbarvým lakem a po důkladném proschnutí omalovával olejovými barvami. Na Tachovsku vyřezal ještě pět malých betlémů s figurkami cca 10—15 cm vysokými a Svatou rodinu, jako dárek pro svou matku. Při obstarávání dřeva mu pomáhal jeho spolubydlící Josef Neubauer⁷¹), který se zabýval vyřezáváním ptáčků. Pro svou realistickou řezbu a věrné barevné omalování se ptáčci z dálky nerozeznali od živých⁷²). Dodnes žije v podvědomí lidí jeho tzv. „ptáčkový betlém“ právě díky této zvláštnosti⁷³).

Společně s panem Zemanem zhotovil ještě jeden betlém, kde vedle pastýřů, oveček a rodiny s dítětem je velké množství zmíněných ptáčků. Jednotlivé části tohoto betléma jsou dnes roztroušeny po domácnostech v Karlíně, v Brodu nad Tichou a jinde⁷⁴).

—X—

I když si tento příspěvek nijak neosobuje právo na úplnost zpracování této zajímavé problematiky v kraji, seznamuje nás s více než bohatou historií betlémářství. Poukazuje rovněž na to, jakou úlohu hrála betlémářská výroba v životě a práci tamního lidu i její logickou návaznost na umění církevní. Velký význam zde sehráli rovněž tvůrci poloprofesionální i ryze profesionální z řad malířů a sochařů. Jejich přínos, zejména Rumplerův, si v budoucnu vyžádá speciálního odborného zhodnocení. I když se jedná v podstatě o uzavřenou kapitolu historie, přispějeme tím k chybějícím částem regionální historie.

⁷⁰) Václav Zeman, major ČSLA v. v., příslušník I. samostatného československého praporu v SSSR, nar. 26. 11. 1925, Karlín čp. 501.

⁷¹) Josef Neubauer, zemř. 1981 ve věku 75 let, dříve Karlín 501.

⁷²) Etnogr. výzkum 1984.

⁷³) Zeman, 15. červenec 1984.

⁷⁴) Etnogr. výzkum 1984.

ké mozaiky a také poukážeme na tu část tradice, která dovedla pře-
žít ve změněných podmínkách nového způsobu života a práce lidu
po roce 1945⁷⁵⁾.

⁷⁵⁾ Srvn. dr. Josef Vařeka, Československá akademie věd, Ústav pro etnografii a folkloristiku, In: Metodologické otázky výzkumu lidové kultury hmotné v českém pohraničí, ČSAV 1978. Autor mimo jiné píše: „Vtírá se otázka, má-li v tomto regionu výzkum lidové hmotné kultury vůbec smysl, jedná-li se převážně nebo výhradně o doklady po odsunutých Němcích. Tuto palčivou otázku jsme zodpověděli kladně, a to z těchto důvodů:

1. — jde o kulturu z území Čech

2. — studiem této kultury se do roku 1945 zabývali téměř výlučně němečtí badatelé, z nichž někteří ji vykládali jednostranně, tendenčně a nacionálně.

Výzkumy, které následovaly, oba naznačené předpoklady potvrdily.“ Srvn. též Výzkumný plán ÚEF ČSAV k této problematice na příští léta a závěry konference o etnických procesech v pohraničí v Šumperku 1984.